

# PÄHKINÄSAAREN RAUHAN RAJA



JUKKA KORPELA

## Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – mikä se on!

**Pähkinäsaaren rauhan raja on Suomen kansallisen historian suuri raja, jolla selitetään kulttuuria, identiteettejä ja nykyistä maailmaa. Aiempi tutkimus on keskittynyt rajakivien identifiointiin. Tämä oli kuitenkin keskiajan kannalta sivuseikka. Keskeisempää on se, kuinka raja alkujaan ymmärrettiin keskiajan monikerroksisessa maailmassa, kuinka se eli ja muuttui osana valtionmuodostusta ja kuinka sille lopulta alettiin antaa anakronistisesti ylihistoriallisia merkityksiä, jotka ovat legitimoineet kunkin ajan poliittista ja kulttuurillista puhuntaa.**

■ Pähkinäsaaren rauhan raja on innostanut tutkijoita määrittelemään jakolinjoja Koillis-Euroopan metsissä jo vuosisatoja. Nykyisen perustulkinnan muotoili Jalmari Jaakkola 1926. Olennainen edistys tapahtui 1968, kun Jarl Gallén esitti, että alun perin Saimaalta pohjoiseen ei olisi ollut täsmällistä aluejakoa. John Lind kehitti teorian ”kahdesta rajasta ja yhteisalueesta” valmiiksi. Näkemys soveltuukin nykyaikaiseen kansainväliseen tutkimukseen. Vaikka eräät tutkijat kuten esimerkiksi Kauko Pirinen

ovat sen hyväksyneet, tulkinta ei ole keltannut kivien identifiointiin omistautuneen, vanhakantaisen suomalaistutkimuksen päävirralle, jonka tueksi Kyösti Julku julkaisi massiivisen, joskin vuosikymmeniä aiemmin laaditun kirjan 1987. Innostusta riittää yhä: Heikki Kirkinen polemisoi Gallén-Lindin vastaisesti salaisesta lisäpöytäkirjasta 2004, ja Kyösti Julku antoi hiljattain sivustatukea kritisoimalla voimakkaasti Lindiä ja osittain myös tämän tekijää.<sup>1</sup>

Itse Pähkinäsaaren rauha tehtiin 1323 Pähkinälinnassa Nevan rannalla. Aikalais teksti kertoo sen solmitun vanhoin ehdoin. Myöhäiskeskiajalta, 1500- ja 1600-luvulta on säilynyt käsikirjoitusdokumentteja, jotka täsmentävät rajan kulun. Nämä eivät kuitenkaan ole mitään alkuperäisiä rauhansopimuksia, vaan omasta mielestäänkin muisiinpanoja tai kopioita.

Muinaishistorian suuri ongelma on ”säilyä hengissä” 1800-luvun nationalismin yli. Perinteisen tutkimuksen heikkous on lähteiden lukeminen nykyisen maailman käsitteillä. Vaikka tekstissä sanottaisiin rauha ikuisiksi ja kulkeneen jonkin pisteen kautta, tätä ei voi ottaa yhtä vakavasti kuin Pariisin rauhansopimusta. Jatkossa yritän ymmärtää, mitä Pähkinäsaaren rauhan raja merkitsi keskiajalla, mistä merkitys johtui ja kuinka se muuttui. Aiempi tutkimus lienee identifioinut itse rajakivet myöhäiskeskiaikaisen tilanteen mukaan niin hyvin kuin on mahdollista.

### ”Huuhaa” – Pähkinäsaari

Suomi jakautuu itä- ja länsiosaan luonnosta alkaen, mikä on sittemmin kertautunut ta-

loudellisessa ja poliittisessa todellisuudessa ja heijastunut myös mentaliteettiin. Ero on niin selvä, että sillä on paitsi ymmärretty niin myös nimitetty lähes kaikkea murteista alkaen. Ero on perinteisesti ankkuroitu Pähkinäsaaren rauhaan ja sen rajaan.

Taannoinen eduskunnan apulaisoikeusasiamies Pirkko K. Koskinen tokaisi 1990-luvun puolivälissä, että tilastojen mukaan kannattaa katsoa, kummalla puolella Pähkinäsaaren rauhan rajaa jää kiinni rattijuopumuksesta: idässä tuomiot olivat lievempiä! Pietarilaistutkija Grigori Isatšenko on havainnut, että nykyiset aukkohakkuut noudattavat Leningradin oblastilla Pähkinäsaaren rauhan rajaa. Tapaninpäivän 2004 tsunamin uhrin kuin myös jalkapalloliigan joukkueet tulevan Pähkinäsaaren rauhan rajan länsipuolelta. Tällainen ”huuhaa” on ilmiselvää. Kyse on muusta kuin keskiaikaisesta rajasta: myöhemmästä taloushistoriasta.<sup>2</sup>

Vakavampaa on se, kun arvostettu kielentutkija Heikki Leskinen totesi 1964:

”Pähkinäsaaren rauhan raja katkaisi Savon ja sen emäalueen väliset siteet ... Savoon ei Pähkinäsaaren rauhan jälkeen voinut tunkeutua minkäänlaisia kielellisiä vaikutteita Laatokan rannikolta.”

Leskinen julistaa edelleen 1999:

”Pähkinäsaaren rauhan raja ... jakoi nuoren karjalaisen heimon kolmeen maantieteelliseen ryhmään ja pian myös kolmeen toisistaan selvästi poikkeavaan murteeseen. ... Novgorodin ja Ruotsin välinen raja oli tuohan aikaan jyrkkä: se erotti toisistaan paitsi kaksi valtakuntaa, myös kaksi uskontoa ja kaksi kulttuuria.”<sup>3</sup>

Arkeologi Ville Laakso puolestaan väittää, että koska Uukuniemi jäi Pähkinäsaaren rauhassa Novgorodin vaikutuspiiriin, sieltä löytynyt enkolpiorannerengas liittyy venäläis-karjalaiseen kulttuuriin.<sup>4</sup> Historioitsija Jouko Vahtola kirjoittaa vuonna 2003:

”Pähkinäsaaren rauha 1323 päätti Suomen heimoista käydyin kamppailun Ruotsin

eduksi. Karjala ja karjalainen heimo tosin jaettiin kahteen valtakuntaan, mikä oli sen tulevaisuuden kannalta kohtalokasta. Ratkaisu heijastui kauas tulevaisuuteen, nykyaikaan asti. Pähkinäsaaren rauhaa seurasi Suomessa pitkä ja siunauksellinen rauhan aika.”<sup>5</sup>

Tällainen tieteen ”Pähkinäsaari-huuhaa” johtaa pahimmillaan sellaisten väärennösten kuin Keski-Suomessa sijaitsevan ns. Rillakiven luomiseen osana turismitoimintaa ja historian popularisointia.<sup>6</sup>

## Mikä tapahtuma: keskiaikainen rauha

Kuninkaanvalta (*regnum*) vakiintui 1200-luvun kuluessa ja alkoi muodostua keskusten – linnojen ja seurakuntakeskusten – verkostoksi. Pysyvät verot korvasivat tribuutit ja kuningas julisti oman valtakuntansa rau-

1. J. Jaakkola, ”Maamme vanhoista valtarajoista”, *HAik* 24, 1926, 192–210, J. Jaakkola (1926) *Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323*, Historiallisia tutkimuksia 7, Helsinki: SHS, passim, A. Korhonen (1949) *Suomen historian käsikirja*, Porvoo–Helsinki, 164–171, J. Gallén (1968) *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*, I, SSLF 427:1, Helsingfors, passim, J. Gallén och J. Lind (1991) *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*, II, SSLF 427:2, Helsingfors, passim, J. Lind, ”Om Nöteborgsfreden og dens grænser”, *HTF* 70, 1985, 305–336, K. Julku (1987) *Suomen itärajan synty*, *Studia Historica Septentrionalia*, 10, Rovaniemi, 93–297, H. Kirkinen ”Salainen lisäpöytäkirjako Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa?”, *HAik* 2004, 393–406, K. Julku, ”Vielä kerran Pähkinäsaaren rauhasta ja rajasta”, *Faravid* 29, 2005, 19–32. Keskustelun täydellinen kuvaus niin suomalaisessa kuin venäläisessäkin tutkimuksessa on esitetty K. Julkun viimeisessä artikkelissa ja J. Gallén – J. Lindin em. teoksessa *Nöteborgsfreden* vuodelta 1991.

2. G. Isatšenko ”Rajat ja maisemat”, *Idäntutkimus* 4/2005, 54.

3. H. Leskinen ”Suomen itämurteet keskiajan ja uuden ajan taitteessa”, *Virittäjä*, 2/1964, 97, H. Leskinen (P. Fogelberg toim.) (1999) *Suomen murteiden synty. Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*, *Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk*, 153, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 368.

4. V. Laakso (2005) *Uukuniemen enkolpiorannerengas. Lisä laatokankarjalaiseen arkeologiseen aineistoomme. Mustaa valkoisella – Ystäväkirja arkeologian lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle*, Vantaa, 103.

5. J. Vahtola (2003) *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin*, Keuruu: Otava, 45.

6. J. Lind ”Rillakivi ja Oulaisten merkkikivet – Pähkinäsaaren rauhan rajapyykkejä?”, *Suomen Museo* 95, 1988, 53–77.

haa yli klaaniyhteisöjen kostojärjestelmien: syntyi alkeellinen laki ja valtakunta. Keski-aikainen meri oli ei-kenenkään aluetta. Kaupaksi kehittynyt tavaravaihto tarvitsi tuekseen vallan rauhantakuun. Eri ruhtinaat ja kuninkaat tekivät rauhansopimuksia taahtakseen suosimiensa kauppiaiden toiminnan sekä omat etunsa ja samalla julistaakseen oman valtakuntansa rauhan pätevyyttä.

Novgorod, skandinaaviset kuninkaat ja Ritarikunta pyrkivät kontrolloimaan Nevan kauppaa. Viipurin linnan kautta Ruotsin kuningas tuli alueen pysyväksi vallaksi: Örebrossa kuningas Birger Magnusson julisti oman rauhansa ulottuvan Suomenlahden itäpäähän 1295. Seuraavien vuosikymmenten kuluessa muutkin keskukset korostivat omaa rauhaansa. Vuoden 1323 tapahtuman eli ruhtinaiden sopimuksen ydin oli kompromissi tuon rauhan toteuttamisessa. Se takasi kansainvälisten kauppiaiden vapaan ja turvatuksen kulkemisen Nevaa pitkin.

Rauha syntyi pyhän solmimisaktin kautta, jossa keskeisenä oli Kristuksen pyhän ristin suuteleminen. Tekstejä laadittiin muistintukemiseksi ja itse pyhän aktin kuvaamiseksi, mutta ne eivät muodostaneet rauhaa, minkä vuoksi niiden muuntelu ei ollut ongelmallista. Siksi nykyiset diplomaattiset sopimusproseduurit eivät sovellu niiden tulkintaan. Säilyneet sopimustekstien kopiot ovat ruhtinas Jurijn kirjeen muodossa. Kyse on joko yksipuolisesta toteamuksesta tai novgorodilaisesta käytännöstä. Vaikka asiakirjoja on slaaviksi, ruotsiksi ja latinaksi, alkuperäisin lienee ollut suurella todennäköisyydellä slaavinkielinen. Näin kaikkien käsitteiden pohja on ajateltu slaaviksi. Säilyneistä teksteistä slaavinkielinen on kuitenkin nuorin ja lähes tutkimaton nykyisessä kielitieteellisessä katsannossa.<sup>7</sup>

Keskiaikainen rauha oli kaupparauha, joka oli kahden sopijapuolen henkilökohmainen elinikäinen tai määräaikainen sopimus. Se oli mieskohtainen ja korkeintaan elinikäinen, koska sen takaajana oli solmijan kunnia.<sup>8</sup> Pähkinäsaarella solmittiin ”ikuinen” rauha ”vanhojen ehtojen” mukaan. Keskiaikaiset rauhat olivat monesti vanhan rauhan uudistamisia, koska ainoa

rauha oli Jumalan iankaikkinen ja alkupe-  
räinen rauha. Käsite ”uusiminen” ilmenee-  
kin rauhansopimuksen latinalaisessa kopios-  
sa (*reformaueramus ... pacem*). Se ei kui-  
tenkaan tarkoita mitään aiempaa konkreet-  
tista sopimusta. ”Ikuinen” ei myöskään ole  
ristiriidassa sen kanssa, että sopimus kesti  
vain solmijansa eliniän. Kaikkihan on maan  
päällä katoavaista, ja rauhassa sopijat vain  
yhtyivät Jumalan ikuiseen rauhaan eli uusi-  
vat sen aivan kuin kirkon liturgiassa näkyvä  
seurakunta yhtyy väliaikaisesti taivaallisen  
seurakunnan iankaikkiseen liturgiaan. Nov-  
gorodin I:n kronikan vanhempi laitos mai-  
nitsee termin *mir večnyi*. Se aukeaa juuri  
kristillisessä kontekstissa: Jumalan rauha  
*mir* on ikuinen, slaaviksi juuri *večnyj* kuten  
”iankaikkinen elämä” on *život večnyj*.<sup>9</sup>

Tällaisen kaupparauhan vastakohta ei  
myöskään ollut sota vaan kauppasopimuk-  
sen puuttuminen, mitä alasaksissa kuvataan  
termillä *unfrieden* ja slaavissa mm. ilmauk-  
silla *bez mira* tai *mir ne dati*. Aikalais-  
tekstit eivät liitä vuoden 1323 rauhaan maa-  
alueita eikä niiden jakamista, vaan tämä ja riidat  
raja-alueesta kuuluvat vasta 1400-luvun his-

7. Ristin suuteleminen ei mainita vanhimmissa teksteissä: niissä mainitaan vain rauha solmitun. Riitin korostus näyttää liittyvän ns. kuningas Magnuksen testamenttiin, A. Nakadzava (2003) *Rukopisanie Magnusa. Issledovanie i teksty*, Sankt-Peterburg., 120, 122, 124, 126, 128, 130 ja se on mainittu slaaviksi, latinaksi ja ruotsiksi säilyneissä rauhansopimuksen kopioissa, Sverges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar. Första delen 822–1335 (Rydberg, O. S.), Stockholm, 1877 (= ST I), 205, J. Korpela ”Konstantinuksen lahjakirja – näkökulma keskiaikaiseen totuuteen”, *HAik* 1995, 61–66, J. Lind (1991) 272–273, 390–391, 412, H. Schück (1976) *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom det medeltida svenska statsmakten.*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4, Stockholm, 89–90, J. Korpela (painossa) *Die Schwedische Ostgrenze von Nöteborg bis Kardis: Eine Kirchengrenze, politische Grenze oder Kulturgrenze 1323–1660?*, Kongressjulkaisu, Greifswald, J. Korpela (2004) *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II*, Helsinki, Karjalan kirjapaino, 102–105.

8. Kunnia oli keskiaikaisessa yhteisössä erittäin keskeinen käsite, mistä ks. S. Lidman ”Häpeän merkityksestä ja hyödyntämisestä rangaistuksessa”, *HAik* 100, 2002, 263–265.

9. Novgorodskaja pervaja letopis’ (= N1L), staršego (= s) i mladšego (= m) izvodov. Polnoe sobranie russkih letopisej, III. Moskva, 2000, (s) 6831 (1323), ST I 205, J. Lind (1991), 390, J. Korpela, *HAik* 1995, 64.

toriaan. Tämä on tyypillistä rauhansopimuksille ennen myöhäiskeskiaikaa, vaikka vastakkaisiakin esimerkkejä on, koska valanmuodostusprosessi oli pitkäaikainen, monimuotoinen ja paikallisesti epätasainen kehityskulku. Baltiassa tiheä linnaverkosto, pysyvä kyläasutus ja pitkälle edennyt valanmuodostus näyttävät luoneen melko selkeitä aluerajoja eri toimijoiden (Pihkova, Novgorod, Polock, piispat, ritarikunta, kaupungit) välille jo aikaisin. Toisaalta vaikka Norjan ja Novgorodin rauhansopimus 1326 merkitsi rajan poliittista määrittelyä Ruijassa, se ei liittynyt valtakuntien tuon ajan verotusalueiden jakoon. Varsinainen täsmällinen alueellinen raja syntyikin pitkän kehityskulun tuloksena uuden ajan alussa. Jäämeren ranta oli kuitenkin eurooppalaisessa kehityksessä kaupan, seurakuntamuodostuksen ja valtiollisen vallan läsnäolon näkökulmista paljon itäistä Suomea edellä.<sup>10</sup>

## Raja?

Käsite raja on monimielinen kuten kaikki keskiaikaiset käsitteet. On erotettava kaksi ulottuvuutta: raja ja rintama. Latinalaiset lähteet käyttävät sanoja *limes*, *termini*, *(con)finis/-fnis* – *confinium* ja *frontiera* – *frontaria* – *frontespicia* – *(frons)*. Käsite *limes* tarkoittaa linjaa. Monikollisia *limites* ja *termini* käytetään samassa tarkoituksessa, mutta niitä ei voi täysin erottaa käsitteestä (hallitsijan) valtakunta. Näillä sanoilla viitattiin kristillisten yksiköiden (seurakuntien, valtakuntien yms.) väliin jakolinjoihin. Viimeinen sanaryhmä viittaa epätasälliseen rintamaan kristikunnan ulkoreunalla ”meidän ja muukalaisten välillä”. Slaavilaisten tekstien sanat *meža*, *rubež* ja *granica* tarkoittavat organisoitua rajaa kristillisten alueiden välillä, kun taas epäselvästä rintama-alueesta käytetään erilaisia kuvaavia termejä: *nemirnaja* tai *nejasačnaja zemlitca* tai *nemirnje ljudi* tai *dikoje pole*. Rintamakysymystä on tutkittu nimenomaan Euroopan eteläisellä muslimirajalla Pyreneiden niemimaalla ja Venäjän alueella slaavien ja tataarien välillä. On kuitenkin hyvä muistaa, että koska keskiaikainen käsitteistö oli itsessään ristiriitaista ja heterogeenista, myös laajan

tutkimuskirjallisuuden terminologia on varsin kirjavaa. Joka tapauksessa kristillisten alueiden sisäiset rajat olivat täsmällisyydeltään hyvin moninaisia. Euroopan sydänseuduilla, Etelä-Ruotsia myöten maanjakaminen oli edennyt jo varhain pitkälle. Pohjollassa hallitsijoiden ja yläluokan käsitteistössä myös esiintyi ajatus jakolinjasta 1323, mutta kenenkään mieleen ei olisi tullut mennä Itä-Fennoskandian metsiin merkitsemään rajamerkein kahta valtakuntaa erottavaa linjaa ennen keskiajan viimeisiä vuosikymmeniä.<sup>11</sup>

Käsitys pakanoista oli heterogeeninen. ”Naapuripakanat” olivat vain lähetyretkien polttoainetta Ian Woodin sanoja lainatakseksi, kun taas kaukaiset pakanat kuuluivat täydelliseen toiseuteen. Ei-kristityt oli erotettu kristityistä maailmasta vallan tasolla, ja Sverre Baggen mukaan varhainen kirjallisuus käsitteeli kristittyjen ruhtinaiden sotia sisällissotina, kun taas pakanat olivat ulko-

10. A. Selart (2002) *Liivimaa ja Vene 13. sajandil – Uurimus poliitilisest ajaloost*, Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 5, Tartu, passim, A. Selart (1998) *Eesti idapiir keskajal*, Tartu, passim, C. Pape (2004) *Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 52, 161–187.

11. W. Urban (2001) *The Frontier Thesis and the Baltic Crusade. Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, Aldershot: Ashgate, 45, W. Pohl (Walter Pohl, Ian Wood and Helmut Reimitz toim.) (2001) *Conclusion: The Transformation of Frontiers. The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden – Boston – Köln: Brill, (= *TF* 2001), 247–260, H.-W. Goetz ”Concepts of Realm and Frontiers from Late Antiquity to the Early Middle Ages: Some Preliminary Remarks”, *TF* 2001, 73–82, G. Constable (O. Merisalo – P. Pahta toim.) (2006) *Introduction: Frontiers in the Middle Ages. Frontiers in the Middle Ages*, *Textes et études du moyen âge* 35, Louvain-la-Neuve, 2006 (= *Frontiers* 2006), 3–28, K. Katajala (Harald Gustafsson & Hanne Sanders toim.) (2006) *The Origin of the Border. Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden*, *Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet* 10, MAKADAM, Uddevalla, 87, 99–101, M. Khodarkovsky ”From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, sixteenth-eighteenth centuries”, *Russian History – Histoire Russe* 19, 1992, 115–117, J. Korpela (2006) *Beyond the Borders in the European North East*, *Frontiers*, 373–384, J. Korpela ”Finland’s Eastern Border after the Treaty of Nöteborg: An Ecclesiastical, Political or Cultural Border”, *Journal of Baltic Studies* 33:4, 2002, 384–397, J. Korpela (2004), 102–110, C. Pape, *JfGO* 52, 2004, 161.

puolisia vihollisia, ja siksi sodissa heitä vastaan ei tarvinnut noudattaa moraalisia normeja. Keskiajan yhteisön monitasoisuus ilmenee kuitenkin siinä, että arkipäivään kuuluivat myös seka-avioliitot.<sup>12</sup>

Raja jakaa jonkin asian tai resurssin jollakin relevantilla tasolla. Relevantti taso ja jaettavat resurssit eivät ole universaaleja. Kuninkaat jakavat valtakuntiansa ja vaikutuspiiriensä rajoja, kun taas yksittäinen ihminen jakaa jotakin paikallista niukkuutta toisten ihmisten kanssa: Afrikassa jaetaan makeaa vettä ja Etelä-Euroopassa viljelysmaata.

Euroopan taajaan asutuilla alueilla piti jokaisen henkilön ja ryhmän maat erottaa toisistaan jo varhain. Uusi eurooppalainen ruhtinaanvalta jakoi myös alueita hallinnollisilla rajoilla ja nimesi maiden omistajia, koska sitä kiinnosti saada maan omistukseen sidottuja veroja. Maanomistus organisoii yhteiskuntia, loi hallintoa ja johti yhteiskunnalliseen eriytymiseen. Se kuului vanhojen ruotsalaisten maakuntalakienkin peruskäsitteisiin. Kuningas Magnus Ericssonin maalaki 1300-luvun puolivälistä ja kuningas Christoffer Baijerilaisen maanlaki vuodelta 1442 määräsivät yksiselitteisesti merkitsemään kylien maat rajamerkeillä.<sup>13</sup>

Seppo Suvanto on esitellyt vanhaa talonpoikaisrajalaitosta perinpohjaisesti. Vaikka hänen lähteensä ovat osin uusia ja tukena käytetty nimistöaines problemaattista, ovat Suvannon päälinjaukset luotettavia. Kalanissa tällainen järjestelmä kuin myös jonkinlainen maakuntahallintokin lienevät peräisin jo rautakaudelta. Ruotsalaisvallan organisoinnin yhteydessä uudet virkamiehet käyttivät Lounais-Suomessa juridisia käsitteitä, jotka olivat heille tuttuja Skandinaviasta. Ne soveltuivat kuitenkin myös tälle alueelle, koska kylät muodostivat olennaisen osan elämänmuotoa ja talousjärjestelmä rakentui jo aikaisemmin pysyvän peltoviljelyn varaan. Siten paikalliset tarpeet ja uusi hallinnollinen ymmärrys johtivat jo varhain niihin primitiivisiin ja summittaisiin rajoihin, joita kirkko ja tuomarit käyttivät lähteissä.<sup>14</sup>

On kuitenkin hyvin tärkeää ymmärtää kaikinpuolinen ero metsän asukkaiden ja

muodostuvan ruhtinaan vallan välillä. Kun historian perinteinen lähdeaines on kirjallista, se tavoittaa vain jälkimmäisen näkökulman. Siksi kertomukset paikallisrajoista ovat vain kertomuksia muodostuvasta eurooppalaisesta vallasta eivätkä kosketa paikallisyhteisöä. Mihail Hodarkovskij kuvaa osuvasti tätä kahden maailman kohtaamista ja siitä syntyneitä kaksoisymmärryksiä Siperian taigalla. Moskovalaishallinto liitti Siperian maihinsa ja määräsi alkuasukkaat maksamaan jakak-nimistä turkisveroa. Viime mainitut kuitenkin kuvittelivat antavansa oman kulttuurinsa normien mukaista lahjaa vieraille maksaessaan veroa ja odottivat ehdottomasti vastalahjaa, minkä moskovalaiset suorittivatkin. Moskovalaiset tulkitsivat omissa asiakirjoissaan veron alistumisen symboliksi, mutta paikalliset eivät ymmärtäneet asiaa pitkiin aikoihin näin.<sup>15</sup> Aivan samalla tavalla valtakunnan ulkopuolisista ihmisistä käytettiin kansa- ja heimonimiä, mutta nämä kuuluivat pelkästään kirjallisten lähteiden tuottajien omaan käsitteellistämiseen, josta ei voi päätellä kyseisen populaation omasta identiteetistä enempää kuin

12. I. Wood "Missionaries and the Christian Frontier" *TF* 2001, 216–218, R. Mažeika (David Abulafia and Nora Berend. toim.) (2002) *Granting Power to Enemy Goods in the Chronicles of the Baltic Crusades. Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Cambridge: University of Cambridge, Ashgate, 153–156, S. Bagge (2002) *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950–1150*, Studies in the History of Christian Thought 103, Brill: Leiden – Boston – Köln, 48–53.

13. Konung Magnus Erikssons Landslag (D. C. J. Schlyter. julk.) (1862), *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui – Samling af Sweriges Gamla Lagar*, volumen X, Lund, eghnobalkenum, cap. 1 ja cap. 2–36, bygninga balkenum cap. 1, 4, 6, 10, 21, 22, Konung Christoffers Landslag (D. C. J. Schlyter julk.) (1869) *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui – Samling af Sweriges Gamla Lagar*, volumen XII, Lund, jordha balken, cap. 1 ja cap. 2–33, bygninga balken, cap. 1, 4, 6, 26, 27, U. Salo (2004) *Sastamalan historia I. Esihistoria*, Hämeenlinna, 231–232.

14. U. Salo (2003) "Oliko Kalanti muinaismaakunta", *Muinainen Kalanti ja sen naapurit. Talonpojan maailma rautakaudelta keskiajalle*, toim. Veijo Kaitanen, Esa Laukkanen ja Kari Uotila, SKS toimituksia 825, Helsinki, 13–91, S. Suvanto (1972) *Satakunnan ja Hämeen keskiaikainen rajalaitos*, Tampereen yliopiston historian laitos. Monistesarja B, n:o 3, Tampere, 1–37, 116–135.

15. M. Khodarkovsky, *Russian History – Histoire Russe* 19, 1992, 124–126.

kyseisten kansojen/heimojen olemassa olostakaan. Marko Lambergin mukaan suomalaisia ei ollut valtakunnan asukkaina olemassa keskiajan lakiteksteissä, vaan he olivat valtakunnan jäseninä ruotsalaisia.<sup>16</sup>

Itäinen Fennoskandia oli keskiajalla taa-jemmin asuttu, kuin on oletettu. Tämä voidaan päätellä paleoekologisten tutkimusten tuloksista. Pääosin väestö eli puolinomadi-sena kalastuksen ja metsästyksen turvin. Pienimuotoisia kaskia tunnetaan ympäri aluetta, mutta niiden sato lienee käytetty ensi sijassa ylellisyyteen kuten oluen valmistukseen. Asutus oli kuitenkin toisen tyyppistä kuin perinteisesti on oletettu eivätkä ihmiset muodostaneet ylipaikallisia kokonaisuuksia vaan omiin ekologiisiin lo-keroihinsa rajoittuneita heterogeenisiä populaatioita.<sup>17</sup>

Keskiajan asukkaat tämän alueen metsis-sä eivät tunteneet pysyvän maanomistuksen tai rajan käsitettä, koska he eivät tarvinneet niitä. Ylipaikallisen vallan hallinnolliset rajat olivat heille myös täysin käsittämätön asia. Maata oli yltäkyllin, sen käyttötapa ei ollut pysyvä eikä ollut laitoksia, jotka olisivat vaatineet maanomistuksen määrittelyä esim. joidenkin maksujen takaamiseksi. Paikallisyhteisö ei tarvinnut edes tienhoitokun-tia, koska vesistöt muodostivat kulkureitistö-n. Itäisen Fennoskandian maiden jakami-nen eurooppalaisen mallin mukaan onkin tapahtunut viimeisten vuosisatojen aikana. Lappiin uusi järjestelmä tunkeutui vasta 1700-luvulla, jolloin saamelaiset menettivät oikeutensa luonnonresursseihin Ruotsin lain mukaan. Lopullinen Suomen lain to-teuttaminen alueella tapahtui 1924.<sup>18</sup>

Ensi sijainen kiinnostus resurssien jaka-misessa lienee kohdistunut apajiin ja riis-taan. Siperian alkuperäiskulttuureista tiede-tään, että rajat ja niiden valvonta tapahtui sosiaalisen kontrollin kautta. Kyse oli myös rajallisesta nautintaoikeudesta, joka esimer-kiksi merkittiin hiihtämällä latu jonkin met-sikön ympäri. On myös ilmeistä, että tarve jakaa edes näin apajia, syntyi vasta, kun kilpailevaa väestöä oli riittävästi ja kyseinen resurssi selvästi rajallinen. Tuskin kukaan on jakanut särkikalojen kutu- ja pyyntipaik-koja.<sup>19</sup>

Kulkureitistö organisoii maailmaa. Koko alue koostui vesistöreiteistä ja vedenjakaja-alueet erottivat reitit toisistaan. Tietyissä paikoissa kahden vesistön välillä oli vain kapea maakannas. Tällaista aluetta kutsu-taan venäjäksi termillä *volok* ja suomeksi sanalla *taipale*. Tärkeimmät niistä olivat jo neoliittiajalla ihmisen käytössä. Niistä muo-dostui pysyvän asutuksen keskuksia ja markkinapaikkoja. Kalliomaalauksetkin näyttävät keskittyneen kannasalueille. Eu-rooppalainen valta rakensi myös ensimmäi-set kontrollikeskuksensa ja seurakuntansa näille alueille. Kannakset muodostivat toi-saalta myös raja-alueen, koska ne olivat saavutettavissa kahden vesistömaailman suunnasta. Vesistökin näet sekä yhdisti, että erotti. Muinaisnorjalaisessa kirjallisuudessa meri, joki, järvi ja vesiputous olivat rajoja. Suomensukuisessa runoudessa Tuonenvirta lienee tärkein ”rajajoki”. Tähän soveltuu hyvin John Lindin ajatus yhdistää Pähkinä-saaren rauhankirjan Sisä-Suomen rajapaik-koina tunnetut maastokohdat liikenteellisi-ksi solmukohdiksi.<sup>20</sup>

16. J. Korpela (2006) *Nationen und Stämme im mittelalterlichen Osteuropa und ihre Bedeutung für die Konstituierung des nationalen Selbstbewusstseins im 19. Jahrhundert*, Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens, Graz (painossa), M. Lamberg (2006) *Finns as aliens and compatriots in the late Medieval kingdom of Sweden*, *Frontiers* 2006 127.

17. Olen selvittellyt laajalti kysymystä osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia. **Loppuraportti, monografia** ”The World of Ladoga – Society, Trade, Transformation, and State Building in East Fennoscandian Boreal Forest Zone, ca. 1000–1555” ilmestyy lähiaikoina.

18. K. Korpijaakko (1989) *Oikeushistoriallinen tutkimus Länsi-Pohjan Lapin maankäyttöoloista ja -oikeuksista ennen 1700-luvun puoliväliä*, Lapin korkeakoulun oikeustieteellisiä julkaisuja Sarja A 3, Mänttä, 577–595, passim, J. Pentikäinen (1995) *Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia*, SKS toimituksia 596, Helsinki, 314, 321–322.

19. N. Konakov (1998) ”Komin kansan perinteinen luonnon hyödyntäminen ja maailmankatsomus. Ison karhun jälkeläiset”, *Perinne ja etninen identiteetti yhteiskunnallisessa murroksessa.*, toim. Pekka Hakamies, SKS toimituksia 697, Tampere, 68–70.

20. N. A. Makarov (1997) *Kolonizacija severnyh okrain Drevnej Rusi v XI–XIII vekab. Po materialam arheologičeskib pamjatnikov na volokab Belozer’ja i Pooněž’ja*, Moskva: Skriptorij, 48–50, ks. myös ss. 50–104, J.-P. Taavitsainen (1990) *Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kubmoinen.*

Alkuperäiskulttuureissa fyysisen ympäristön käsittäminen näyttää poikenneen paljon eurooppalais-kristillisestä. Kyse ei ole vain matkan ja kulkutien valinnasta tai riistaresurssien jakamisesta, vaan siitä kuinka erilaiset sukulaisuuteen ja myytteihin liittyvät ulottuvuudet antoivat luonnonkohteille merkityksiä. ”Paha vesi”, ”pyhä niemi”, ukko, hiisi jne. muodostivat myyttisen maiseman rajoineen ja kieltoineen. Tämä saattaa näkyä nykyisinkin vielä mm. siinä Eero Kiviniemen huomiolla, että ”shamaanin linnun”, kuikan mukaan nimettyjä maastokohdita on Suomessa suhteettoman paljon. Samuli Paulaharju (1875–1944) on puolestaan kertomuksessaan Sompion lappalaisyksylästä kuvannut kiintoisasti matkaa joella: kuinka matkamies valitsi reittinsä ja kunnioitti sen varrella olevia kohteita ja kiviä jumalten asuinpaikkoina.<sup>21</sup>

*Pyhä* on melko tavallinen paikannimen määre Suomen ja Karjalan alueella. Käsite näyttää viitanneen kiellettyyn eli pyhitettyyn asiaan. Veikko Anttonen mukaan nimet ovat pääosin esikristillisiä. Yhteisö erotti niillä jokapäiväisen elämän alueen sen ulkoisesta maailmasta. Siten *pyhä* tarkoitti jokapäivän ja vieraan rajaa. Juha Pentikäinen on liittännyt myös Lapin pyhänimet (*áiligas, bassi*) kulttipaikkoihin. Lotte Tarkka on havainnut tämän jaon toimineen kansanrunoudessa: asuinpaikan ja metsän välillä on raja, jota ylitettäessä siirrytään toiseuteen.<sup>22</sup>

Anttonen liittää myös käsitteen *hiisi* käsitteeseen *pyhä* ja katsoo senkin erottaneen alueita toisistaan. Arkeologit ovat taas yhdistäneet hiisi-nimen kulttipaikkoihin, mikä onkin perusteltua.<sup>23</sup> Toisaalta hiisi-termillä lienee ollut myös rajamerkitys, koska kyse oli ilmeisesti myös *Tuonelan* erottamisesta jokapäivästä. Shamanistisen maailman olennainen ulottuvuus kulkikin kohti esi-isien asuinpaikkaa ja kosmista maailmaa, joka oli jokapäivästä erotettu, mutta samalla tavalla realistinen kuin metsän toiseus ja kaukaiset seudut. Siksi tärkeä raja kulki *tuonilmaisesta* ja *tämänilmaisesta* välillä. Jako oli yliluonnollisen ja luonnollisen sijasta yhteisön ja sen ulkopuolisen välillä.<sup>24</sup>

Maailman ja maiseman jakautuminen kerroksiin on ilmeisesti tasoittanut kulttuu-

rillisen transition vaikutuksia mutta samalla sekoittanut jälkimaailman kuvaa. Mentaliteetit ulottuvuuksineen muuttuvat hitaasti ja niiden rakenteet säilyvät perinteiden tiedostettuina tai tiedostamattomina osina. Ympäristön vanhat mystiset merkitykset varmaan elivät perinteisen väestön mielenmaisemassa. Uuteen kulttuuriin sulautunut väki tavoitti ne erityisesti niissä tapauksissa, joissa kristillinen kirkko oli ottanut ympäristön haltuunsa joko sellaisenaan sulkemalla sen omaan julistukseensa tai muuttamalla perinteen sisältöä nimeämällä vanha kulttipaikka pahaksi ja kirotuksi. Siten vanhan ja uuden yhteisön raja oli erittäin hämärä, sekava ja riippui näkökulmasta.<sup>25</sup>

Tällä oli myös aivan käytännön seurauksia. Asko Vilkun havaintojen pohjalta Mauno Koski osoittaa, kuinka vesireittien varrella olevat *hiidet* muodostivat naisille tabuja. Esimerkiksi tultaessa idästä kirkolle

SMYA 94, 72, P. Kivikäs (1995) *Kalliomaalaukset – muinainen kuva-arkisto*, Jyväskylä: Atena Kustannus, 16–18, 160–181, 242, J. McKinnell (2005) *Meeting the Other in Norse Myth and Legend*, Cambridge: D. S. Brewer, 130, J. Gallén och J. Lind (1991) 248.

21. E. Kiviniemi (1990) *Perustietoa paikannimestä*, SKS toimituksia 516, Mänttä, 139–140, S. Paulaharju (1979) *Sompio. Luiron korpien vanhaa elämää*, Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY, 24–26, L. Tarkka (1998) ”Sense of the Forest. Nature and Gender in Karelian Oral Poetry”, *Gender and Folklore. Perspectives on Finnish and Karelian culture*, toim. Satu Apo, Aili Nenola, Laura Stark-Arola. SKS: Studia Fennica Folkloristica 4, 95–97, 104

22. *Suomen kielen etymologinen sanakirja* (Y. H. Toivonen et alii toim.) (1962), Lexica societatis Fennougricae XII, Tutkimuslaitos ”Suomen suvun” julkaisuja III, Suomalais-ugrilainen seura, Osa III, Helsinki, 668–669, V. Anttonen (1996) *Ihmisen ja maan rajat. ”Pyhä” kulttuurisena kategoriana.*, SKS toimituksia 646, Helsinki, 108–116, J. Pentikäinen (1995) 140–146, L. Tarkka (2005) *Rajarahvaan laulu. Tutkimus Vuokkiniemen kalavalamittaisesta runokulttuurista 1821–1921*, SKS toimituksia 1033, Helsinki, 258–266, 275–282, 286–292.

23. V. Anttonen (1996) 116–118, M. Koski (1967–1970) *Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus*, Turun yliopiston julkaisuja – Annales Universitatis Turkuensis, Sarja C, osa 5; osa 7, Turku, I–II, osa II, 1970, passim, K. Seppänen (1987) *Nurmilaukka rautakautisen asutuksen osoittajana.*, Arx Tavastica – Hämeenlinna-Seuran julkaisu, 7, 1987, 9–10, M. Huurre (1979) *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*, Keuruu: Otava, 209.

24. L. Tarkka (2005), 287, 300–302, 313–323, 328–329, A.-L. Siikala (1992) *Suomalainen šamanismi. Mielikuvien historiaa*, SKS toimituksia 565, Helsinki, 145.

25. A.-L. Siikala (1992) 26–29, 42–44, 110.

jouduttiin Sortavalan Nukuttalahdella kiertämään Hiidenniemi ja sen kärjessä ollut Hiidenvuori. Kansanperinteen mukaan naiset nousivat veneistä Naislahdessa, jatkoivat maatietä pitkin ja ohittivat siten *hiidet*.<sup>26</sup>

Eräs selkeä raja kulkikin jokapäiväisen elinpiirin ja metsän välillä, kun taas erilaisien pyhien paikkojen ja jumalten asuinsijojen sekä ”tuon”- ja ”tämänilmaisen” välillä kulki toinen raja. Rajat eivät kuitenkaan loppuneet tähän, vaan ympäristö näyttää kaikkiaan koostuneen sisäisistä erotetuista alueista, joille ihmiset antoivat tarkan merkityksen. Nykyiset hantit jakavat tilaa myös miesten ja naisten alueiden välillä. Ajatus erottaa sisäisiä alueita kuului myös keskiajan Fennoskandian kristilliseen yhteisöön: Kauskilan kirkko oli erotettu kaiveutulla keskiaikaisella rajalla, ojalla, joka mahdollisesti juuri erotti pyhän alueen profaanista.<sup>27</sup>

Kansanrunous on myös säilyttänyt viitteitä rintama-asemaan kristityn ja pakanallisen maan välillä. Niissä kuvastuu nimenomaan kristityn maailman suhde toiseuteen, koska ne on kerätty kristitystä yhteisöstä. Selkeä vastakkainasettelu vallitsi pakanallisen seudun (*ristimätön maa*) ja kristittyjen (*ristikanša*) välillä. Jälkimmäinen tarkoitti ”meitä” ja tunnettuja ihmisiä, kun taas ”ristimätön maa” viittasi pakanalliseen maahan, Pohjolaan ja Lappiin mutta myös Tuonelaan sekä niiden asukkaisiin, jotka koettiin vieraisiksi. Näinpä erottelu korostaakin juuri toiseutta eikä itse kristillisellä uskolla ollut ratkaisevaa asemaa määriteltäessä käsitettä ”ristikanša”. Siten siis maa-alueiden erotte- lussa (esim. Lappi) ei ollut keskeistä fyysinen maailma vaan toiseuden nimeäminen.<sup>28</sup>

Tämä kansanrunouden kuva rintamasta Euroopan kristittyjen ja taigan pakanallisten suomensukuisten välillä saa tukea eri valtakuntien keskiaikaisista kirjallisista lähteistä. Muinaisnorjalainen mytologia kuvaa Lappia ja lappalaisia (*finnr*) pakanallisena toiseutena, jonne mentiin hakemaan noitien maagisia palveluksia (*gera finfarar*). Aivan vastaavasti kronikan mukaan novgorodilais- mies meni čud’ilaisen noidan luo, mutta kristillisen kirjoittajan riemuksi miehen kas-

teristi lamautti noidan. Myös Olaus Magnus kuvaa Pohjolaa ”noitien maaksi”.<sup>29</sup>

Suomalais-karjalainen käsite *ruotsi* on mielenkiintoinen rintama-ajatuksen näkökulmasta. Periaatteessa se tarkoittaa ruotsalaista. Germaanisten kielten sanalla *Russia* ja suomen sanalla *ryssä* on sama juuri. Taustalla on Itä-Euroopan viikinkeihin kohdistettu nimitys. Sanalla *Ruotsi* on kuitenkin suomalaisessa kansanrunoudessa myös pejoratiivinen merkitys, joka viittaa vieraaseen valtaan. *Ruoka-ruotsi* keräsi veroja. Lähteiden mukaan läntiset suomalaiset nimittivät ortodoksisia karjalaisia termillä *ryssä*, kun taas jälkimmäiset kutsuivat luterilaisia suomalaisia sanalla *ruoči*. Ero ei siis johtunut kielestä tai etnisyydestä vaan kuulumisesta toiseen uskontokuntaan ja valtajärjestelmään. Ehkäpä tämä viittaa laajemmin mentaaliseen rintamalinjaan alkuperäiskulttuurin ja eurooppalaisen vallan välillä. Siinä suomensukuiset pakanapopulaatiot muodostivat yhden puolen ja kristityt *ryssät* toisen.

Toinen kielellinen huomio tukee tätä ajatusta. Muinaislaavilaiset kronikat kutsuvat pohjoisen alueen suomensukuisia ihmisiä termillä *čud’*. Sana näyttää olevan kuitenkin suomalaista alkuperää. Lapiksi *čudde* tai *čučče* tarkoittaa vihollista, riistäjää ja muukalaisrosvoa.<sup>30</sup> Inga Maria Mulkin mukaan

26. M. Koski, I (1967) 176–179.

27. A.-L. Siikala – O. Uljašev (2003) *Maailmojen rajoilla. Muuttuvaa hantikulttuuria kohtaamassa.*, Kalevalaseuran vuosikirja, 82, 142, M. Hiekkänen (2003) *Suomen kivikirkot keskiajalla*, Helsinki: Otava, 159 ja dos. Hiekkänen suullisesti 14.11.2005. Hiekkasen mukaan samanlainen oja on myös Pyhämaan 1600-luvun kirkon ympäri.

28. L. Tarkka (2005) 320–323. Termi Lappi on erittäin monitahoinen niin lähteissä kuin kansanrunoudessakin.

29. Povest’ vremennyh let. Podgotovka teksta, prevod, staty i kommentarii D. S. Lihačeva – Pod redakciej V. N. Adrianovoj-Peretc. Izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe, Nauka, Sankt-Peterburg, 1996 (= PVL) 6579 (1071), Olaus Magnus (1555) *Historia de gentibus septentrionalibus*, Romae, 1555, Copenghagen: Rosenkilde and Bagger (1982) 1982, lib. 3, c. 17, J. McKinnell (2005) 45, 99–100.

30. M. Korhonen (1981) *Johdatus lapin kielen historiaan*, SKS toimituksia 370, Jyväskylä, 45. Sanasta čud’ on käyty vilkasta keskustelua ja sitä on mm. yritetty spesifioida määrättyihin suomensukuisiin kansoihin kuten virolaisiin jne.



varhainen lappalaisverotus tapahtui lahjanvaihtoriittinä pitkin verkostoa, jossa välittäjinä toimivat muut suomensukuiset ihmiset, joten rajapinta ei suinkaan kulkenut mitään etnis-kielellistä linjaa pitkin. Vaihdannan sisäiset muodot verkostossa lienevät myös olleet hyvin moninaisia aina ryöstöön saakka, kuten Ingrid Gustin on toisaalla osoittanut.<sup>31</sup> Ehkäpä verottajaan kohdistettu nimitys olisi novgorodilaismielissä muuttunut tarkoittamaan koko alueen suomensukuista väestöä. *Tshuudi*-nimi vierautta kuvaavana terminä, jota novgorodilaiset käyttivät kaidista pohjoisalueen oudoista ihmisistä, kuvastaneekin alueen väestöjen sisäisiä vastakkainasetteluja ja rajapintoja.

Ingrid Gustin on kuitenkin pohtinut ennen muuta kohtaamisprosessia varhaisen viikinkikaupan syrjäalueilla. Keskeistä oli herättää luottamusta, mikä tapahtui symbolien ja representatioiden kautta. Richard Hodges on painottanut varhaiskaupan markkinapaikkojen seremoniaalista ja kulttuurillista asemaa. Koska näiden ulkopuolinen alue koettiin turvattomaksi, oli pysyvien keskusten muodostuminen osa kohtaamisprosessia ja erityisen tärkeää alueelle saapuvien ostajien kannalta. Tämä prosessi loi rajoja keskusten ja metsien välille, mutta ei mitään yhtenäistä linjaa minnekään.<sup>32</sup>

Historiallisten lähdetekstien kuva siitä, kuinka raja koettiin, ei ole sen yksiselitteisempi. Kun Käkisalmissa oli 1337 kapina, Novgorodin ensimmäisen kronikan mukaan: ”Kaupunkilaiset tappoivat ruseja Novgorodista ja Laatokan kauppiaita ja muita kristittyjä Korelassa ja pakenivat muukalaisten kaupunkiin ja tappoivat sielläkin kristittyjä.” Ideologinen rintama kulki kristillisen vallan ja pakanoiden välillä. Kronikoitsija teki eron meidän ja muukalaisten kristittyjen maan välillä, mutta hänen silmissään sama tärkeä ideologinen jako kuin Korelassa oli olemassa myös muukalaisten maassa. Kiintoisaa on kuitenkin se, että Novgorodin puolella raja kulki kaupunkilaisväestön sisällä. Muutama harva kapinakertomus Ruotsin Karjalasta tuntuisi indikoivan taas sitä, että näissä tapahtumissa vastakkainasettelu kuului yleiseurooppalaiseen talonpojiston liikehdintään veroja vastaan ja rajoittui ruot-

salaisten uudisasukkaiden ja heihin assimiloituneen kristillisen väen keskuuteen.<sup>33</sup>

Juvan seurakunnan perustamisasiakirjassa 20.1.1442 määritellään seurakunnan jäseniksi ne, jotka olivat rakentaneet kappelin ja kuuluvat siihen, mutta kirje ei viittaa määrätyn alueen asukkaisiin eikä määrittele seurakunnan rajoja. Mahdollisesti lähialueella oli muutakin asujaimistoa. Uuden vallan kristilliset paikallisyksiköt muodostuivat ilmeisesti tulokasväestön ja uuteen valtaan liittyneen väestön keskuuteen, ja näin raja oli ennen muuta henkinen rakennelma uuden ja vanhan maailman välillä ilman täsmällistä alueellista ulottuvuutta. Jatkossa sisäinen integroituminen kuitenkin syveni, ja seurakunta kiinnittyi täsmälliseen alueeseen.<sup>34</sup>

Kun Karl Knutsson Viipurin linnanherrana määritteli Hämeenlinnan ja Viipurinlinnan läänien rajan 1446, sotkeutui hän paikallistason riitoihin. Ruotsalaisen ja siksi ruotsalaista käsitteellistämistä edustavan kantelukirjeen mukaan savolaiset olisivat ryöstäneet, polttaneet ja murhanneet hämäläisiä ja heidän talojaan, kun taas viime mainitut olisivat murhanneet savolaisia, leikkelleet heidän ruumiinsa pieniksi palasiksi ja syöttäneet palat koirille.<sup>35</sup>

31. I. M. Mulk (1996) *The Role of the Sámi in Fur Trading during the Late Iron Age and Nordic Medieval Period in the Light of the Sámi Sacrificial Sites in Lapland, Northern Sweden.*, Acta Borealia – A Nordic Journal of Circumpolar Societies, 13, 47–76. I. Gustin (2004) *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*, Lund Studies in Medieval Archaeology 34, Malmö, 189–191.

32. I. Gustin (2004) 219–221 and passim, R. Hodges (1982) *Dark Age Economics. The origins of towns and trade A. D. 600–1000*. New Approaches in Archaeology, Duckworth: Bristol, 53–57.

33. NIL (m) 6845 (1337), Finlands medeltidsurkunder samlade och i tryck utgifna af Finlands statsarkiv genom Reinh. Hausen, I–VIII, Kejsarliga senatens/ Statsrådets tryckeri: Helsingfors (1910–1935) (= FMU), I 24, 590, III 2291, 2295, 2307, 2308, VIII 6590, Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domskyrkas svartbok med tillägg ur Skoklosters codex Aboensis. I tryck utgifven Finlands statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors (1890) (= REA), 3, J. Korpela (2004) 236–237, K. Katajala (2002) *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittinen kulttuuri Suomessa Ruotsin ajalla n. 1050–1800*, SKS: Helsinki, 105–109.

34. REA 506.

35. FMU III, 2661.

Linnaläänien raja oli määritelty ensimmäisen kerran 1415. Raja ei seurannut mitään muinaista paikallisrajaa sinänsä vaan oli vain käytännöllinen hallintoratkaisu jalkaa alueita kahden ruotsalaiskeskuksen välillä. Koska raja ei ollut vielä osa paikallisjärjestelmää, vanhat sosiaaliset ja tabunormit eivät suojelleet sitä. Luodessaan tällaista uutta todellisuutta oikeuksineen ruotsalaisvalta joutui ottamaan vastuulleen myös siitä johtuvat konfliktit. Kääntäen valtakunnan valta tunkeutui paikallisyhteisöön, kun paikalliset vähitellen hyväksyivät sen auktoriteetin ratkoa riitoja. Samalla kulttuurillinen raja uuden ja vanhan välillä hävisi.<sup>36</sup>

Selkeä jännite vallitsi keskusten ja periferian eli kaupunkilaisten ja maalaisten välillä. Baltiassa ja Itämeren etelärannan kaupungeissa puhuttiin saksaa, kun taas maa-seutu oli paikalliskielten aluetta. Siksi virolaiset kutsuivat itseään vielä 1800-luvulla ”maalaisiksi” ja kieltään ”maalaiskieleksi”. Skandinaviassa tilanne ei eronnut tällä tavalla. Slaavilaisella alueella taas paikallisia slaavikieliä puhuttiin myös kaupungeissa, mutta suomensukuiset kielet kuuluivat maa-seudulle. Itä-Fennoskandiassa kirjallinen kaupunkikulttuuri on saksalaista, ruotsalaista, slaavilaista, latinalaista mutta ei suomensukuisten kielten maailmaa.<sup>37</sup>

Uuden vallan näkökulmasta sen ulkopuolella asuneet ihmiset eivät olleet myöskään yksilöitä vaan epämääräinen toiseudessa oleva kollektiivi, joka ei nauttinut Kuninkaan rauhaa. Metsähän kuului toiseuteen paitsi paikalliskulttuurin niin myös eurooppalaisen vallan mielestä. Tuomari Jesper Sigfridsson päätti Tavisalmen käräjillä kesällä 1564, että Per Ollikainen saa pitää pellot, jotka ”fiiskare bönder” olivat raivanneet. Päätös sotii kaskiviljelyn pääperiaatetta vastaa antaessa alueen jollekin muulle kuin sen raivanneelle. ”Fiiskare bönder” olivat ihmisiä, joita ei kutsuttu nimeltä ja joille ei annettu kuninkaan lain suojaa.<sup>38</sup> Kuittijärvellä taas moskovalaiskirjuri merkitsi tylästi olemattomuudesta olemiseen viisi lappalaista, kun nämä alkoivat maksaa veroja ja poisti heidän paikaltaan 33 metsässä asunutta lappalaista, kun muukalaiset olivat tappaneet heidän vuonna 1591/1592.<sup>39</sup>

Uudenaikaisen valtakunnan asiakirja-aineiston käsitteistö on myös varsin kirjavaa. Lännessä on karttoihin merkitty linjoja nimillä gräns, rå, huvudrå jne. Idässä taas verokirjat tuntevat sanat *nemeckij rubež*, *rubež svejskih nemec* ja *rubež kajan'skih nemec*. Sinänsä sana *rubež* on toki hyvä rajatermi, koska sen toisella puolella on venäläisessä mielenmaisemassa pelottava toiseus, mutta varsinaista rajaseutua tarkoittavaa *kraj*-käsitettä teksteissä ei esiinny. Silmiinpistävää kuitenkin on se, että kummallakaan puolella nämä rajatermit eivät muodosta mitään yhtenäistä linjaa, joka sulkisi sisäänsä koko valtakunnan, vaan ne ovat paikallisia linjoja paikalliseen käyttöön.

Vallanmuodostuminen tapahtuikin valtakeskusten verkostosta eikä alueesta käsin. Valtakeskukset (linnat, seurakunnat, kartanot) säteilivät uutta valtaa paikalliseen ympäristöönsä ja tämä valta muodosti regnumin. Raja oli keskusten vallan ja metsän välillä. Vallan alueellistuminen tapahtui, kun vallankeskusten verkosto oli niin tiheä, että keskukset kohtaisivat toisensa ja kattoivat koko alueen. Jos siis Kannaksella olikin jokin linja 1323 ja myös Pohjanlahdella karjalais-novgorodilainen alue oli merkitty, ei tämä tarkoita sitä, että keskiaikaisten ihmisten silmissä linja olisi ollut yhtenäinen tai että sen edes olisi pitänyt olla yhtenäinen läpi sisämaan järvien.

36. REA 352, FMU III 2661.

37. PVL 6370 (862), 6495 (987), 6499 (991), J. Laakso (1991) ”Itämerensuomalaiset sukukielemme ja niiden puhujat. Uralilaiset kansat”, *Tietoa suomen sukukielistä ja niiden puhujista*, toim. Johanna Laakso, Juva: WSOY, Juva, 84, A. E. Leont'ev (2003), *Ot stolicy knjažestva k uezdomu gorodu* (Materialy k istoričeskoj topografii Rostova X–XIV vv.). Rus' v XIII veke. Drevnosti tēmnogo vremeni. Otvetsvennye redaktoiry: N.A. Makarov and A.V. Černecov, Moskva, Nauka, 38–39.

38. Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565. *Domböcker för Savolax 1559 och 1561–1565 utgivna av riksarkivet redigerade av Kauko Pirinen, Finlands äldsta domböcker I*, Helsingfors (1954) 177, L. Tarkka (2005) 258–266, 275–282, 286–292, G. Constable (2006) 8.

39. *Dozornaja kniga lopskih pogostov 1597g. Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvuilta*. Istorija Karelii XVI–XVII vv. v dokumentah, Joensuun yliopiston Karjalan tutkimuslaitos – Akademiija nauk SSSR, Karel'skij filial: Petrozavodsk – Joensuu, 1987, I (= AKH D), s. 215, (l. 67–67ob.).

## Matka

Uplannista katsottuna Saimaan järviolue oli tavattoman kaukana ja aivan eri suunnassa kuin Pohjanlahden rannikko. Se oli osa Laatokkaan päättyvän vesireitistön aluetta ja siten Laatokan takamaata. Karttojen 1500-luvun ”porkkananmuotoinen” Suomi avaa sen idean, että keskiajan matkat kuljettiin vettä pitkin ja itään mentiin Vuoksen kautta eikä maatietä pitkin. Siksi Olavinlinna oli Viipurin takana eikä Hämeen linnan takana.

Paikallisesta näkökulmasta maailma oli suljettu elinpiiri. Tällaiseksi sen kuvaa Kalevala. Tutun erotti raja tuonpuolisesta. Tuolla puolella oli metsä, Lappi, Pohjola ja vainajien asuinsijat. Sinne ei tavallisella ihmisellä ollut tarvetta eikä asiaa. Kaukaisuuden käsitteellistäminen oli epätasua ja mystistä. Kaukaisuus liittyi elinpiiriin ulkopuolisuuteen kuten kuolleet, jumaluudet jne. Anna-Liisa Siikala on yhdistänyt tähän ”tuonilmaisuuksien” käsitteellistämiseen myös ajan ymmärtämisen. Myyttisessä historiassa ei ole selvää eroa tämän maailman ja tuonpuolisuuden välillä. Näinpä tila ehkä käsitettiin pikemmin monia tasoja kuin pitkiä etäisyyksiä.<sup>40</sup>

Kontaktien kasvu lisäsi tietoa ulkopuolisesta maailmasta ja muutti tilakäsitystä, mutta myös pakotti määrittelemään oman identiteetin, jolla erotettiin vieraista. Lars Ivan Hansen ja Bjørnar Olsen ovat pohtiessaan saamelaisen ethnoksen syntyä päätyneet Siân Jonesin ja Pierre Bourdieun esitysten pohjalta siihen, että metsäalueen populaatioiden identiteetit olivat aluksi muodostuneet pienissä ryhmissä esi-isien ja kosmologisten symbolien ympärille. Lisääntyneet kontaktit ulkopuolisiin yhteisöihin johtivat itsemäärittelyn täsmentymiseen ja lopulta identiteettieron rakentamiseen metsästäjäkalastajien (meidän) ja peltoviljelijöiden (muiden) välillä, joka edelleen jyrkkeni ja lopulta muodostui kulttuurien ja jopa kielten eroiksi.<sup>41</sup>

Tutkimus ei enää pitkään aikaan ole pitänyt kieltä mitenkään merkittävänä identiteetin muodostajana varhaishistoriassa. Uuden ajan alun kaupunkiyhteisöissäkin puhutaan ns. ”kielidomaineista” eli ihmiset

käyttivät yhtä kieltä kaupassa (alasaksa), toista kirkossa (latina) ja kolmatta sukulaisten kanssa (paikalliskieli) aivan kuten nykyihmiset vaihtelevat kirjakielen ja murteen välillä siirtyessään puhetilasta toiseen. Vi-beke Wingen mukaan yleistä oli myös ns. ”semikommunikaatio”, jossa jokainen käytti vapaasti omaa kieltään. Ilmiö on nykyisin tavallinen pohjoismaisessa yhteistyössä, jossa puhutaan ruotsia, tanskaa, norjaa ja ”nordiskaa” sekaisin.<sup>42</sup>

Valtiomuodostuksen eräs tärkeä aspekti olikin ylipaikallisen identiteetin muodostuminen paikallistasolla: se oli edellytys rajan todellistumiselle arkipäivässä ja keskusvallan raja-alueiksi ymmärtämien seutujen ja niiden asukkaiden liittymiselle valtakunnan yhteyteen. Tutkimuksen mukaan tietoisuus omasta (sukua laajemmasta) identiteetistä kasvoi huomattavasti keskusalueiden väestön eliitin keskuudessa 1500-luvulla ja alkoi muodostaa maakunnallista identiteettiä. Vähitellen kehitys jatkui alempiin kerroksiin ja lopulta syrjäseuduille. Tuloksena oli ympäri Eurooppaa kaksoisidentiteettien synty: käsitys maakunnallisesta yhteenkuulumisesta ja käsitys kuulumisesta tiettyyn valtakuntaan (*riksidentität*). Tämä kehitys kuului kuitenkin uuden ajan alun valtiomuodostukseen, sen toteutuminen syrjäseuduilla oli hidasta ja identiteetin muodostus ei noudattanut murre- tai kansankulttuurirajoja vaan ensi sijassa valtakunnan muodostumisprosessia.<sup>43</sup>

Kauppa ja kaupungistuminen olivatkin vierauden kohtaamisessa ja identiteetin muodostamisessa tärkeitä. Ne loivat sosiaalisen eriytymisen ja erikoistumisen eri ammatteihin, joiden menestyksen edellytyksenä olivat kaukaiset ostajat ja raaka-aineiden tuottajat. Turkikset, kala, suola ja kristityille viini olivat tällaisia jo keskiajan syrjäseuduilla. Sitä vastoin keskiajan yleisin tavallisten ihmisten matkustusmuoto eli pyhiinvaellukset eivät koskaan keskiajalla tavoittaneet Karjalaa ja Itä-Suomea aivan tärkeimpiä keskuksia lukuun ottamatta. Seurattaessa kansainvälisen tutkimuksen malleja onkin syytä pitää mielessä se, millaisen syrjäseudun keskiajan Itä-Suomi muodosti. Kun monessa periferiatutkimuksessa puhutaan

esim. Islannista, Färsaarista, Ruijasta, Jämtlandista tai Aunuksesta, on mm. niiden seurakuntamuodostus suurin piirtein Turun seudun aikataulussa.<sup>44</sup>

Uusi maailma jakoi myös Itä-Fennoskandian aivan uudella tavalla. Vanha maailma oli kiistatta vesiteiden maailma ja siksi yhteyksissä vesireitistöjen kautta Laatokkaan, Ääniseen ja Vienanmereen. Uusi valta suosi maateitä ja organisoi siksi myös uuden maailman maateiden mukaan Laatokkasuunnasta kohti etelää ja lounaista. Luodessaan ylipaikallista todellisuutta tämä muutti toteutuessaan myös paikallistason käsityksen yhteyksistä ja erottavista rajoista.<sup>45</sup>

### Valtakunnan ja rajan todellistuminen

Valtakunnan rajalla oli keskiajalla merkitystä vain kuninkuuden tasolla. Kiinnostus Itä-Fennoskandian maa-alueisiin syntyi, kun tarve verotuloihin kasvoi ja oppi valtakunnan alueellisesta suvereniteetista vakiintui. Suomen ja Karjalan alueella territorialisoituvat suvereenit valtakunnat kohtasivat toistensa intressit 1400-luvulla. Lista Pähkinäsaaren rajan rajapisteistä ja viittaukset maa-alueiden luovutukseen tunnetaan tässä vaiheessa laadituista käsikirjoituksista. Ei ole tietoa, mikä tilanne oli tätä ennen. On tunnettua, että keskiaikaisiin asiakirjoihin lisäiltiin asioita ja niiden sisältöä muutettiin tarpeiden mukaan. Pähkinäsaaren rauhansopimuksestakin tunnetaan ns. falsifikaattiteksti, joka myös on laadittu juuri tässä vaiheessa. Kuninkaan vallan kiinnostuksen kasvusta puolestaan kertoisi sekin, jos rauhansopimukseen liittyneet varhaisimmat dokumentit siirrettiin vasta nyt Linköpingin tuomiokirkosta Viipuriin eli kuninkaan käsiin, kuten Herman Schück esittää eräänä mahdollisuutena. Neuvottelut Moskovan ja Ruotsin välillä todistavat, että kummallakin osapuolella oli vain hatara käsitys siitä, missä rajan heidän välillään pitäisi kulkea. Moskovalaisetkin etsivät tosissaan ns. ”kajaanien rajaa”. Ongelmat ratkaistiin vasta Täyssinän 1595 ja Stolbovan 1617 rauhansopimuksilla.<sup>46</sup>

Karjalan ristiretken ja Pähkinäsaaren rauhnan merkitysarvo näyttää kasvaneen kirjal-

lisesti myöhäiskeskiajalle. Ne mainitaan ensi kerran Moskovan kronikoissa vasta 1400-luvulla mutta saavuttivat pian keskeisen aseman. Novgorodissa 1400-luvun alussa kirjoitettiin ns. kuningas Magnus Erikssonin testamentti, joka sittemmin liitettiin moskovalaiskronikoihin vuoden 1352 kohdalle. Siinä kuningas tunnusti vuoden 1348 ristiretkensä katastrofin syyksi juuri sen, että hyökkäämällä Novgorodia vastaan hän loukkasi vuoden 1323 pyhää ristinsuutelia ja ikuista rauhaa. Testamentissaan kuningas vannotti seuraajiaan kunnioittamaan ristinsuudelmaa, jotta välttyisivät onnettomuksilta. Tämä oli selkeä viesti Tukholman ekspansiolle ja Olavinlinnan rakentajille.<sup>47</sup> Ruotsissa kansallista historiaa muovattiin

40. L. Tarkka (2005) 168–169, 287, 300–302, 313–323, 328–329, A.-L. Siikala, 1992, 145.

41. L. I. Hansen – B. Olsen (2004) *Samenes historie fram til 1750*, Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 31–42.

42. V. Winge ”Language – Meands of Communication or National Treasure, *Vid gränsen 2006*, 46–54, H. Gustafsson, ”Att testa gränser. En inledande problematisering”, *Vid gränsen 2006*, 12–14.

43. H. Gustafsson, *Vid gränsen 2006*, 8–9, 14–15, S. G. Ellis ”Integration, Identities and Frontiers in the British Isles: A European Perspective”, *Vid gränsen 2006*, 26–42, St. Persson ”Riksgräns eller ”riskgräns”? Gränsinventering i Göingevid mitten av 1500-talet”, *Vid gränsen 2006*, 110–118.

44. M. Suhonen (Sari Mäkelä toim.) (2005) *Way of Life. A Useful Concept in Archaeology? Rituals and Relations*. Studies on the society and material culture of the Baltic Finns, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae, humaniora* 336, Helsinki, 156–159, S. Imsen ”Det norske grenslandskapet Jemtland”, *Vid gränsen 2006*, 63–74.

45. J. Korpela (2005) *Aspects concerning communication and contact landscape of medieval North-Eastern European Subarctic forest zone. Vostočnaja Finljandija i Rossijskaja Karelija: tradicija i zakon v žizni kavel*, Petrozavodsk, 23–42.

46. J. Korpela (2004) 102–108, J. Korpela ”Finland’s Eastern Border after the Treaty of Nöteborg: An Ecclesiastical, Political or Cultural Border”, *Journal of Baltic Studies* 33:4, 2002, 384–397, J. Korpela, Die Schwedische Ostgrenze (painossa), J. Gallén och J. Lind (1991) 243, 247, 368–370, 380–381, H. Schück (1976) 99.

47. Letopis’ po Voskresenskomu spisku. *Polnoe sobranie russkih letopisej*, VII, Moskva, 2001 6860 (1352), testamentista enemmän ks. J. Lind ”The Russian Testament of King Magnus Eriksson – A Hagiographic Text?”, *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg*, toim. Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen and John Lind, Odense: Odense University Press, 195–212 ja A. Nakadzava (2003) 97–114 ja passim.

kertomaan ruotsalaiskuninkaiden roolista lännen kristillisenä etuvartiona itää vastaan, missä yhteydessä mm. pyhän Eerikin kultilinen asema kasvoi valtakunnan suojelijaksi. Karjalan retkenkin päälähde eli Eerikin kronikka pääsi suosioon ja siitä tuli osa kansallista myyttiä. Kronikkaa laajennettiin ns. Förbindelsedikten-osalla, ja siihen tehtiin uusi johdanto ”Nya början”. Uudistustyö lienee tapahtunut useassa jaksossa 1300-luvun lopulta alkaen, mutta lopullisen muodon se sai 1400-luvun puolivälin jälkeen. Tällöin voimakkaassa kansallisessa hengessä luotiin myös kronikan jatko eli Kaarlen kronikka.<sup>48</sup>

Pähkinäsaaren rauhan rajan ulottuminen paikallistason elämään oli osa tätä prosessia. Kyse on ylipaikallisen todellisuuden ja identiteetin muodostumisesta mikro-yhteisöihin, joita aiemmin kiinnostivat aivan toiset rajat. Uuden vallan toteuttamisessa oli kaikkialla Euroopassa keskeistä luoda heimo- ja kansakokonaisuuksia ja luoda viholiskuvaa toisen ruhtinaan valtakunnassa, rajan toisella puolella asuvia kohtaan. Käytännössä keskeistä oli seurakunta- ja hallintokeskusten rakentaminen ja verotuksen aloittaminen. Itä-Hämeen, Länsi-Karjalan ja Etelä-Savon orientoituminen Laatokan sijasta kohti lounasta aloitti kehityksen 1300-luvun alussa. Syynä oli Hämeen linnan ja Viipurinlinnan rakentaminen kuninkaanvalian keskuksiksi ja näitä seurannut seurakuntamuodostus.

Uusi hallinto ei kuitenkaan heti ulottunut kaikkiin alueen asukkaisiin. Puolinomadien metsästäjä-kalastajaväestö eli jatkuvan sisäisen muuttoliikkeen maailmassa, jota eivät kuninkaiden rajat estelleet. Tämä tunnustetaan rajasopimuksissakin: eräät kalastusoikeudet ylittävät nämä rajat Karjalan kannaksella. Denis Kuz'min on esittänyt mielenkiintoisen paikannimianalyysin siitä, kuinka väestö muutti Valkeanmeren, Keski-Suomen ja Laatokan välisellä alueella täysin valtakunnista piittaamatta. Käkisalmen uезд'in ja Lapin varhaisin veromateriaali indikoi Ruotsin alueelta saapuneita asukkaita ja tsaari Boris Godunov antoi jopa verohelpotuksia ”latinalaisille suomalaisille ja ruotsalaisille” talonpojille. Samalla tavalla

asiakirjat Savosta todistavat ihmisistä, jotka olivat tulleet idästä. Tällaisia voisivat olla esim. juvalaiset Ihanus Rysszen ja Poual Russin.<sup>49</sup>

Näkökulma tulee kiintoisasti esille tuomiossa Säämingin käräjillä 29.2.1559. Koszma Ukkonen tuomittiin hirteen, koska hän oli ollut Venäjällä (*Ryssze landt*) ja varastanut lehmän ja lampaan ja ”siten rikkonut rauhan kahden kuninkaan välillä”. Ukkonen on selkeä suomalainen nimi ja Koszma lienee ortodoksinen kastenimi. Sääminki ja Puruveden toisella rannalla olleet moskovalaiset verokylät sijaitsivat epäselvällä rajaseudulla, jonka asukkaille ”kahden kuninkaan” rauhalla tuskin oli mitään merkitystä, koska heidän oma pienoismaailmansa, sukulaissuhteiden, vuotuiskierron ja maailmankuvan puolesta perustui aivan muille seikoille.<sup>50</sup>

Uuden ajan kuninkuus pyrki luomaan pysyvän ja lojaalin veroalamaisryhmän valtakuntaan ja siksi muuttamaan Itä-Suomessa ja Karjalassa perinteisen talousmuodon pysyväksi viljelyksi. Kustaa Vaasa kannusti tilojen perustamiseen ja yritti perustaa val-

48. C. Blom (1972) *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkrönike-traditionen*, Bibliotheca Historica Lundensis 28, Lund, 164–166, 138–139, 286–289, J. Korpela (2004) 308–309, S. Suvanto (1985) ”Keskiäika”, *Suomen historia II*, Espoo, 33.

49. Perepisnaja okladnaja kniga po Novgorodu Vot'skoj pjatinu 7008 goda. Vremennik Imperatorskago Moskovskago Obščestva Istorii i Drevnostej Rossijskih, kniga 12, Moskva, 1852, ss. 75, 127, 132, Piscovaja kniga Vodskoj pjatiny 1539 goda. AKH I, pp. 49 (l. 992ob.), 51 (l. 996), Piscovaja kniga Vodskoj pjatiny 1568 goda. AKH I, ss. 84, 141 (530ob., 659ob.), Vypiska iz piscovoj knigi Alaja Mihalkova 116, 117, 119 gg. Priloženie 2-e, teoksessa: N. Haruzin, Russkie lopari (očerki prošlago i sovremennago byta). Izvestija Imperatorskago obščestva ljubitelej estestvoznaniija, antropologii i etnografii, tom LXVI. Trudy etnografičeskago otdela tom X, Moskva, 1890, s. 430 (cap. 78) ja s. 414 (cap. 19), Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565, pp. 3, 10, 29–31, D. Kuz'min, K voprosy o zaselenii territorii panozerskoj volosti v svete dannyh toponimiki. Panozero: serdce Belomorskoj Karelii. *Juminkeko – Petrozavodskij gosudarstvennyj universitet*, 2003, 345–361, E. Anttikoski ”*Ryssiiä*” ja *venäläisiä: Käkisalmen Karjalan asutus 1500-luvun henkilönnimistön valossa*, (Käsikirjoitus, Joensuun yliopisto: vieraiden kielten laitos, 2006), 5, 15–16, J. Korpela (2004) 135.

50. Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565, 10.

tion karjatiloja. Peltoviljelijät oli helpommin kontrolloitavissa ja heillä oli omaa mielenkiintoa puolustaa viljelyksiään toisin kuin perinteisillä metsästäjä-kalastajilla. Tämä oli taustana Olavinlinnan rakentamiselle ja paikallishallintojärjestelmän pystyttämiseksi kuninkaankartanoineen. Kuningas kirjoitti Gripsholmasta Olavinlinnan vouti Gustaf Finckelle ja muille virkamiehille Suomessa 28.5.1550 ja käski, että erityisesti *rydze grentzenn* täytyy asuttaa. Parin vuoden päästä hän vielä käski aloittaa työt rakentamalla alueelle kuninkaan kartano. Kuningas ajattelikin jo 18.12.1555, että talonpojat puolustavat Olavinlinnan voutikunnassa ”omaa rajaansa” (*theris egenn grantz*). Eurooppalaisen kehityskulun mukaisesti varhainen kristikunnan ja pakana-alueen epämääräinen rintama-alue alkoi muuttua kahden valtakunnan sotilasrajaksi.<sup>51</sup>

Taloumuoto muuttuikin pysyväksi viljelyksi kuninkaan toivomalla tavalla 1500-luvun aikana yllättävänkin hyvin. Myös ryöstötretket ja levottomuudet kiihtyivät alueella 1400-luvulta lukien melkoisesti, mikä viittaa alkaneeseen vastakkainasetteluun paikallistasolla. Rajan ylittävä ryöstely onkin aikakauden uusi ilmiö, vaikka yleiset kulttuuriklisheet pitivät sitä historiamme perusolotuvuutena, Heikki Leskisen sanoin: ”Itä-Suomen kehityshistoria on useiden sotien ja väestösiirtojen vuoksi ollut monin verroin värikkäämpää kuin Länsi-Suomen”.<sup>52</sup>

Viikinkiajalta tunnetaan novgorodilaisten ja jemien yms. sotaretkiä. Näitä ei kuitenkaan ollut erityisen paljon eikä niiden paikallistaminen ole juurikaan mahdollista. Sen jälkeen konfliktit sijoittuvat nimenomaan Kannakselle ja Itämerelle. Epämääräinen maininta linnan rakentamisesta jonnekin Semidetskaja Korelaan 1375 ja 1300-luvulle ajoittuva fragmentaarinen tuohikirje, jossa puhutaan Kajaaninmeren alueen veroista, viittaavat mahdollisesti aktiivisuuteen Pohjanlahdella. Ne eivät ole kuitenkaan niin yksiselitteisiä kuin Julku ja Kirkinen luulevat. Kiistaton on sitä vastoin kertomus novgorodilaisten sotaretkestä ”muukalaisten linnaa” vastaan Oulujoen rannalla 1377. Sen tuntee myös vanhin eli Novgorodin ensimmäinen kronikka.<sup>53</sup>

Varsinaisen Pähkinäsaaren rauhan rajan sisämaa-alueelle liittyy vain yksi varhainen konfliktikertomus. Ehkä jopa 1300- ja 1400-luvun taitteeseen ajoittuva tulkinnanvarainen tuohikirje viittaa mahdollisesti Saimaalla tapahtuneeseen kauppiaiden ryöstöön. Sitä vastoin erittäin pieni määrä aseita arkeologisen aineiston joukossa viikinkiajalta keskiajan loppuun kuten myös alueen nykyisen miesväestön poikkeuksellinen dna-perimä (y-kromosomi) indikoivat ryöstöjen ja sotien vähäisyyttä. Itse asiassa kiivaampi konfliktisuunta näyttää jopa olleen tämän alueen väestön ja lännen asukkaiden (eli kansallisromanttisesti ajatellen ”hämäläisten”) välillä. Todellisten konfliktien ajoittuminen ja kasvu kertookin hyvin valtiollisen rajan todellistumisen historiasta: ensin Kannaksella, sitten Pohjoisen rannikolla ja vasta myöhään itse sisämaa-alueella.<sup>54</sup>

51. Konung Gustaf des förstes registratur med understöd af statsmedel i tryck utgifvet af kongl. Riks-Archet genom Victor Granlund, 1–29, Handligar rörande Sveriges historia, första serie. Norstedt & Söner: Stockholm, 1861–1916 (=KGIR), n:o 17, 585–586, n:o 21, 250–251, n:o 23, 260–261, n:o 25, 509, n:o 26, 16, 19, 227–228, 305, 306, 308–309, 797, I. Nummela (2003) ”Asutus, pelto ja karja”, *Suomen maatalouden historia I. Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*, Helsinki: SKS: Helsinki, 135–141, 146, ks. enemmän tästä rajan luonteen muuttumisesta eurooppalaisessa kontekstissa, S. G. Ellis, *Vid gränsen* 2006, 19–45.

52. H. Leskinen (1999) 368.

53. NIL (m) 6885 1377), Novgorodskaja četvertaja letopis’. Polnoe sobranie russkih letopisej, IV. Moskva, 2000, 6883 (1375), 6885 (1377), Novgorodskie gramoty na bereste: iz raskopok 1956–1957 goda, Moskva, 1963 (A. V. Arcihovskij – V. I. Borkovskij), n:o 286, J. Gallén, 1991, 242, K. Julku (1987) 183, 185, H. Kirkinen (1963) *Karjala Idän kulttuuripiirissä. Bysantin ja Venäjän yhteyksiä keskiajan Karjalaan*. SHS: Historiallisia tutkimuksia 67, Helsinki, 150–153, 158. Pohjoisen yhteydet itään ovat melkoinen kompleksi, johon ei välttämättä pidä sotkea karjalais-novgorodilaista territoriaalivaltaa. Rajaproblematiikka on erittäin sekavaa ja amatöörejä sokevaa, kuten J. Lind, *Suomen Museo* 95, 1988, 69–75 selkeästi osoittaa. Toisaalta novgorodilaisvaikutus oli varsinkin varhaisessa vaiheessa hyvin selkeää koko Pohjois-Skandinavian alueella: ks. esim. Th. Wallerström ”Hur och varför blev Norrbotten ”svenskt””, *Populär Arkeologi* 1997:3, 24–26.

54. Novgorodskie gramoty na bereste: iz raskopok 1956–1957 goda, Moskva, 1963 (A. V. Arcihovskij – V. I. Borkovskij), n:o 249. Käsittelen laajemmin dna-perimää kuin valtiollistumisen historiaa Itä-Fennoskandiassa tutkimuksessa ”The World of Ladoga”, J. Lind, 1991, 412.

Paikallisen väestön rekrytoituminen hallitsijan sotajoukkoon alkoi yleiseurooppalaisena ilmiönä 1500-luvulla, mikä on tärkeä indisio valtionmuodostuksesta, koska näin vastakkainasettelu toteutui ja metsiin tuli kuninkaan lojaaleja alamaisia. Talonpoikaisotilaita tunnetaan kummaltakin puolta rajaa vuosisadan puolivälistä. Esimerkkinä voisi pitää Rantasalmella 15.3.1564 mainittua ”Ritar-Airikainen” -nimistä miestä. Airikainen on tyypillinen suomalaisnimi, mutta etuliite ”ritari” mielenkiintoinen. Sehän on suora laina ruotsista, eikä sillä liene ollut paikallista merkitystä. Ehkäpä kyse oli liika-tai pilkkanimestä, jonka Airikainen oli saanut paikallisyhteisöltä uransa takia. Ehkäpä hän oli paikallisnäkökulmasta uuden vallan palveluksessa menestynyt ”kummajainen”.<sup>55</sup>

Valtakuntien rajalinja on merkitty yleisiin karttoihin ensimmäisen kerran vasta 1500-luvun lopulla. Joissakin hieman vanhemmissa mutta keskiaikaa nuoremmissa esityksissä Ruotsin ja Moskovan valtakunnan alueet erotetaan luonnollisella rajalla. Erittymisen kiintoisa on Anton Wiedin ja Ivan Ljackijn 1540-luvulla Vilnassa julkaisema venäläinen kartta. Siinä rajaksi on merkitty Polnajoki. Se näyttää olevan identtinen Vuoksen vesistön ja Saimaan kanssa, joka puolestaan muodosti viikinkiajalla Laatokkaan päättyneen kaupallisen reitistön. Sen pohjalta Ruotsin ja Novgorodin valtakunnat olivat alkaneet aikoinaan vähitellen luoda omaa valtakunnallista todellisuuttaan alueella.<sup>56</sup>

### Raja kolmessa tasossa

Keskiajan maailmassa Pähkinäsaaren rauhan rajaa on katsottava ainakin kolmesta perspektiivistä. Ensimmäinen näkökulma on perinteinen: raja kahden valtakunnan välillä kuten hallitseva eliitti sen ymmärsi. Erottavaa viivaa tuskin kukaan tarvitsi tai ajatteli 1323. Intressi rajoittui varmasti Karjalan Kannakselle ja mahdollisesti Pohjanlahden rannalle. Ajan tavan mukaan ei ollut ongelma, mitä välialueella tapahtui. Matkustamisen perspektiivistä nämä ääripäät sijaittivat aivan eri suunnissa, kun asiaa tarkastellaan Skandinaviasta. Itse alueelta kysy-

mystä ei taas kukaan tarkastellut matkustamisen eli vuotuiskierron ja sisäisen muuton näkökulmasta. Viivan merkitys muodostui tärkeäksi, kun Ruotsin ja Moskovan valtakunnat alkoivat järjestäytyä nykyaikaisiksi suvereneiksi territoriaalivaltakunniksi. Näinpä rajasta alettiin käydä riitaa ja alueita jakaa todellisuudessa myöhäiskeskiajan lopulta lukien.

Toinen näkökulma on kulttuurillinen. Sitä kirjallisuus on käsitellyt mutta aivan kummallisella tavalla. Idän ja lännen kirkot eivät olleet todellistuneet alueella ennen uutta aikaa, minkä vuoksi niiden näkökulmasta Suomen ja Karjalan metsissä ei kulkenut mitään idän ja lännen kulttuuripiirien rajaa. Sitä vastoin pohjoisen ja etelän välillä kulki kristikunnan ja pakanamaan rinta-ma. Sille taas vuoden 1323 sopimus ei ollut mitenkään tärkeä.<sup>57</sup>

Kolmas näkökulma on paikallisten ihmisten todellisuus. Tämä lienee ainoa merkittävä asia 1300-luvun maailmassa. Heitä Pähkinäsaaren rauha ei koskenut, eivätkä he ymmärtäneet mitään maiden jakamisesta rajalla tai mistään valtakuntien rajoista. Raja merkitsi heille omassa kulttuurissaan koti-

55. KGIR, n:o 17, s. 575, KGIR, n:o 25, ss. 509, 534, KGIR, n:o 26, ss. 60–61, 65, 97–98, 106, 139–140, 437, KGIR, n:o 27, ss. 236–237, Letopisec Soloveckij na četyre stoletija ot osnovanija soloveckago monastyrja do nastojaščago vremeni, to est' s 1429 po 1847 god. Izdanie četvertoe, vnov ispravlennoe i dopolnennoe iz arhivnyh monastirskih del i starinnyh dokumentov, trudami nastojatelja sego monastyrja, arhimandrita i kavaleria Dosifeja, 1847, 7101 (1593), Savon tuomio-kirjat 1559 ja 1561–1565, ss. 3–19, 159, P. Puntanen – T. Särkkä (1995) *Nuijasota Savossa. Kaskiviljelijän kannanotto yhteiskunnan murrokseen. Mikkelin läänin maakuntayhtymä*, Julkaisuja 23, Mikkeli, 9, K. Pirinen (1982) *Rajamaakunta asutusliikkeen aikakaute-na 1534–1617*, Savon historia 2:1, Pieksämäki: Kustannuskiila Oy, 215, St. Persson *Vid gränsen 2006*, 109–111, 117, S. G. Ellis *Vid gränsen 2006*, 29, 36–37.

56. Vanhoja Suomen Karttoja – Old Maps of Finland (1967), Helsinki, Suomalaisen kirjallisuuden kirjapaino, n:o 10, 34–35, B. A. Rybakov, *Russkie karty Moskovii XV – načala XVI veka*, Moskva, Nauka, 1974, s. 12/13 (n:o 2–3), J. Korpela (2003) *Vuoksa kak torgovyj put' Severo-Zapadnogo Priladož'ja i Vostočnoj Finljandii. Ladoga i istoki rossijskoj gosudarstvennosti i kul'tury posvjaščaetsja 1250-letiju Staroj Ladogi* (otv. redaktor A. N. Kirpičnikov), Vesti: Sanktpeterburg, 253–259.

57. J. Korpela ”Kristillisyyden Karjalassa ja Itä-Suomessa keskiajalla”. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja*, 54–70.

piirin ja myyttisen kaukaisuuden tai jokapäivän ja siitä erotetun pyhitetyn tai kielletyn eroa. Nämä väestöt jatkoivat omaa elämäntapaansa niin pitkään kuin muodostuvat valtakunnat eivät onnistuneet sitomaan heitä pysyviksi veronmaksajiksi ja assimiloimaan heitä kansakunnan uskollisiksi jäseniksi, jotka kokivat vierautta toisen valtakunnan jäseniin. Tämä prosessi alkoi 1400-luvulla ja päättyi 1930-luvulla. Sen tärkein

toteuttamismuoto oli linnojen, paikallishallinnon ja seurakuntien perustaminen ja niiden toiminnan aktivointi kontrollikeskuksina. Tämä toiminta loi rajan paikallistasolla, ja se loi ne kulttuurilliset tosiseikat, joihin nykyinen idän ja lännen ero Itä-Fennoskandiassa pitkälti nojaa. Kehityksen keskeisenä ohjaajana olivat taloudelliset edut ja sen lopullisena henkisenä toteuttajana kansakoululaitos. ■